

Abdullayeva Iqbolxon Saydullo qizi

Surxondaryo viloyati Termiz shahri Termiz davlat

Pedagogika Instituti nemis tili stajor-o`qituvchisi.

+99893 493 55 05

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis va o`zbek tillaridagi evfemizm atamasining o`rganilish tarixi haqida va ularni kimlar o`rgangani haqida ma`lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari tilshunoslikda "evfemizm" va "tabu" tushunchalarining ahamiyati, tabu va evfemizmlar xalqning ijtimoiy hayoti, milliy urf-odatlari, mentaliteti bilan bog'liq holda mavjud bo'lishi, bu ikki tushuncha madaniyat va til manbalaridan tarkib topgan etnolingvistik atamalar ekanligi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, o`zbek va nemis tili leksikasida mazkur tushunchalarning tutgan o'rni haqida so'z boradi. Mukoma bo`limi ushbu topilmalarning natijalarini o`rganib chiqadi va samarali madaniyatlararo muloqot uchun evfemistik strategiyalarni tushunish muhimligini ta`kidlaydi.

Kalit So`zlar: evfemizmlar, nemis adabiyoti, badiiy tarjima, madaniyat, til, o`zbek adabiyoti, tilshunoslik, tabu, pardozlovchi so`zlar.

Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo`lib, ko`pchilik mualliflar fikriga ko`ra, noo`rin birlikning o`rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy "Evfemizmlar taqiqlangan (tabulangan) so`zlar o`rniga qo`llanishga ruxsat berilgan so`zlar" deya ta`rif beradi. "Лингвистический энциклопедический словарь" da esa "Evfemizm – bu so`zlovchi nazarida qo`pol, noqulay bo`lgan so`z va ifodalar o`rnida qo`llangan, ularga ma`nodosh bo`lgan emotsional betaraf so`z va ifodalar" deyiladi. "Evfemizm (grek. euphemismos; eu — yaxshi, phemi — gapiraman) narsa- hodisaning ancha yumshoq formasidagi ifodasi; qo`pol, beadab so`z, ibora va tabu o`rnida qo`pol bo`lmagan, botmaydigan so`z, iborani qo`llash. Mas., *ikkigat* so`zi o`rnida *homilador*, *og`ir oyoqli* so`zlarini qo`llash." Evfemik ma`no yuklangan ifodalar antik davrdan

boshlab olimlarda qiziqish uygʻotgan. O.M.Freydenbarg tahriri ostida chop etilgan “Античные теории языкознания и стиля” nomli asarda “evfemizm” tushunchasi Demokrit, Platon, Aristotel tomonidan ham tilga olinganligi haqida maʼlumot beriladi. Demak, bu til birligi haqida qadimgi davrlarda ham bilishgan, ulardan foydalanishgan va hozirga qadar istifoda etishadi. “Dastlab, evfemizmlar XII—XV asrlarda ingliz tilida paydo boʻlgan. XIV asrlarda fransuz madaniyati urf boʻla boshlaydi, bu esa tilda ham oʻz aksini topadi” degan qarash ham bor. Ingliz tili tarixini oʻrgangan olim R.Byorchfild Choser nazmining evfemik birliklari misolida tadqiqot olib borar ekan, evfemizm sheʼriyatning juda qulay uslubiy vositasi ekanligini eʼtirof etadi. R.Byorchfild Choserni birinchi bor oʻz ijodida intim munosabatning evfemik shaklini berganligini taʼkidlaydi. Shekspir esa bu yoʻnalishni buzgan holda, oʻzining obrazlarini his-hayajonli birliklar bilan ifodalab, evfemizmdan faqatgina stilistik boʻyoqni kuchaytirish vositasi sifatida foydalanadi. XVI asrning yarmiga kelib nutqiy madaniyatni yuksaltirishga boʻlgan urinish kuchayib, Xudo, insonning avratlari va u bilan bogʻliq narsa-hodisalar nomini ishlatmaslikka qarshi kurash olib boriladi va bu Shekspir ijodida ham oʻz aksini topa boshlaydi. Kurash XVIII asrga qadar davom etib, S.Richerdsonning “Pamella” asarida baʼzi nozik vaziyatlarning evfemik shaklini juda madaniy tarzda qoʻllaganini koʻrish mumkin. Masalan, muallif *Он хочет погубить меня* ifodasi oʻrnida *Не позволяйте мне, о небеса, принадлежать ему* jumlasini qoʻllaydi. XIX asrga kelib oʻzgacha madaniy hayot tarzi shakllanadi, erkaklar ishlab chiqarish bilan band boʻlishlari, ayollar esa oʻzlarini turmush oʻrtoqlari va oilasiga baxsh etishlari lozim boʻladi. Axloqiy va rasmiyssenzenura kuchayib, noziklik, nutqiy madaniyat yanada rivoj topa boshlaydi. Shekspir asarlarida uchraydigan “odobli oilalarda qoʻllanmaydigan va ovoz chiqarib oʻqish mumkin boʻlmagan” ifodalarni qayta tahrir qilgan Tomas Bodler ayni davrlarda katta shuhrat qozonadi. U adibning 10 tomlik asarlar toʻplamiga muharrirlik qiladi va *Тот кто убил моего отца и соблазнил мою мать* kabi jummalarni *Тот, кто убил моего и развернул мою мать* tarzida oʻzgartiradi. XIX asrga kelib nafaqat inson aʼzolari, balki hayvon va hasharot, kasallik va narsa-hodisalar nomini evfemalashtirish ham avj oladi. Chunki jahon

urushi davrida odam savdosi, etimlik, fohishabozlik rivoj topa borgan sari evfemik birliklar va argotizmlar ham ko‘payib boradi. Ularning ma‘noviy xususiyatlari zamon va makonda, insoniyat xatti- harakati va holati bilan bog‘liq holda tomir yoza boshlaydi. Evfemizm hodisasi XX asr boshlarida umumtilshunoslikda J.Vandries, L.A.Bulaxovskiy kabi tilshunoslar tomonidan soha bilan bog‘liq adabiyotlarda qayd etilgan bo‘lib, ularning fikrmulohazalari evfemizm mohiyati tavsifining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hodisani alohida millat, alohida jins vakillari (masalan, oltoy ayollari nutqi) misolida tadqiq etgan olimlar sirasiga A.N.Samoylovich, N.A.Baskakovlarni kiritish mumkin. Ular evfemizmni ko‘pqirrali etnik hodisa sifatida yoritishga harakat qiladilar. E.A.Agayan, O.N.Turbachevlar ham ma‘lum guruh, mentalitet doirasida ushbu jarayonni tadqiq etadi. Masalan, O.N.Turbachev Evropa ovchilari va ov mavsumi bilan bog‘liq evfemizmlarning SHvetsiya, Finlyandiya, Estoniya kabi mamlakatlar xalqi nutqida ishlatilishini kuzatsa, E.A.Agayan arman qishloqlari aholisi nutqidagi evfemizatsiya jarayonini o‘rgandi. S.Otaev turkman tili evfemizmlari, G.G.Musaboev qozoq tili evfemizmlari, V.P.Darbakova mongol xalqi evfemizmlari, N.G.Mixaylovskaya Uzoq SHarq — CHukot, XantiMansiy, Nanay xalqlari tilida uchraydigan evfemizmlarni ilmiy tahlil qilishgan. SHuningdek, Tuva tilida uchraydigan evfemizmlar borasida S.P.Vanshteyn, SH.CH.Sat, ingliz tilida uchraydigan evfemizmlar xususida I.V.Arnol’d kabi tadqiqotchilar ham o‘z ishlarida ma‘lum darajada fikr bildirganlar. A.A.Reformatskiy tabu o‘rnida qo‘llanilayotgan evfemik birliklarni etnik taraqqiyot bilan bog‘liq deb hisoblaydi. Tabuning paydo bo‘lishiga turli bid‘at va xurofotlar sabab bo‘lganligini aytib, evfemizmlar uning nomini yopish uchun xizmat qilishini ta’kidlaydi. R.A.Budagov tabuning paydo bo‘lishiga insoniyatning e’tiqodi turtki bo‘lganligini va bu ma‘lum ma’noda tafakkur rivojining asosi ekanligini e’tirof etgani holda, evfemizm yuzaga kelishida muhim omil emas deb hisoblaydi. CHunki tabu boshqa sabablarga ko‘ra vujudga kelgan. Evfemizm esa nutqiy madaniyat yuzasidan aytish noqulay bo‘lgan vaziyatni yumshatish uchun qo‘llanadi. Masalan, aqlli bo‘lmagan insonning ko‘ngliga ozor bermaslik uchun u haqda *ne izobretyot*

poroxa deylilishni ta'kidlaydi. Evfemiya hodisasi B.A.Larin, A.M.Katsev, N.S.Boschaeva, L.V.Artyushkina, G.G.Kujim va boshqa tilshunos olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, uning turli nuqtai nazardan turli jihatlarini yoritilgan. Masalan, L.V.Artyushkina evfemizmning almashinishini va semantik tipini tadqiq etgan bo'lsa, N.S.Boschaeva tomonidan uning pragmatik aspekti batafsil o'rganiladi. G.G.Kujim evfemizmni tilning "meliorativ" vositasi sifatida yoritadi, A.M.Katsev uni ijtimoiy psixologik-jihatdan talqin etadi. Qayta nomlash bilan bog'liq tomoni esa N.M.Berdova tomonidan tadqiq etiladi va izlanishlar natijasida evfemizmning 4 jihati aniqlanadi: – lisoniy; – psixologik; – ijtimoiy; – pragmatik. V.P.Moskvin "*Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка*" asarida evfemizmlarning kategorial maqomi, evfemizatsiya usulining qo'llanish sferasi, shuningdek, evfemizmlarning qator yondosh hodisa (psevdoevfemiya, kriptologiya, ezop tili, dezinformatsiya, obrazli ifoda)lar bilan o'zaro munosabatini tadqiq qildi. Evfemizmlarning mavzuviy va situativ xususiyatlari, qo'llanishi, yasalishi, sinonimik ham leksik tizimdagi o'rni, lison va nutqqa munosabati, leksikografik tavsifiga doir fikrlarini bayon etdi.

O'zbek tilshunosligida bu atama 1963-64 yillarda N.Ismatullaevning "Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar" nomli dissertatsiyasi orqali o'rganilgan bo'lib, olim o'sha yillarda chop etilgan maqolalarida mavjud hodisa haqidagi mulohazalarini bayon qiladi. U ham evfemizmning paydo bo'lish tarixiga to'xtalib, tabu bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. SHuningdek, evfemizm tasnifi xususida turli tilshunos olimlar qarashlariga fikr bildirib, o'z ishlarida uning yaratilish sabablariga ko'ra tasnifini taklif etadi. 1997 yilda A.Omonturdiyev evfemizmni uslubshunoslikning tadqiqot ob'ekti sifatida allaqachon o'z echimini topishi kerak bo'lgan mavzusi sifatida keng doirada o'rganib, o'zbek nutqining evfemik asoslarini tadqiq qiladi. U ham yuqoridagi fikrga qo'shilgan holda, evfemizmlarni etimologik, ijtimoiymadaniy aspektda o'rganish kerak deb hisoblaydi. Evfemik ma'noning evolyusiyasiga, yondosh hodisalarga va til sathiga munosabatiga e'tiborini qaratadi. SHu bilan birga, uni qo'llanish darajasiga ko'ra umumnutqiy va xususiy nutqiy evfemaga ajratib, ifoda usullarini o'rganadi. Tasnifiy xarakterdagi bu izlanish o'zbek tili nutqining evfemik

birliklari haqida ko‘proq amaliy ma‘lumot beradi. Bungacha esa mualliflar jamoasi tomonidan 1983 yilda nashr etilgan “O‘zbek tili stilistikasi” o‘quv qo‘llanmasida evfemizm hamda kakofemizm (disfemizm) xususida ma‘lum darajada fikr yuritilgan edi Vaqt o‘tib, til taraqqiyoti, global muammolarning echimi uslubshunoslikni notiqlik san‘ati maqomiga ko‘tarishni, jumladan, professional nutqning barcha tarmoqlarini — chorvador, ovchi, dehqon, yurist, jurnalist, diplomat, baxshi, shifokor, kurashchi, sovchi, to‘quvchi, tikuvchi, temirchi, san‘atkor, rassom kabilar nutqini fundamental tadqiq qilish, xususan, ularning evfemik vositalarini yozib olish, evfemiologiyani ilmiynazariy va amaliy jihatdan mustaqil soha – tilshunoslikdan o‘sib chiqqan fan sifatida asoslash, dastur va darslik, lug‘at tuzish kabi muammolarni davr taqozo qiladi va A.Omonturdiyev muayyan soha evfemiyasi, ya’ni chorvador nutqiga xos evfemik vositalarni etnolingvistik nuqtai nazardan tavsiflashga bag‘ishlangan “Professional nutq evfemikasi” nomli doktorlik dissertatsiyasida yuqoridagi masalalarni hal etish maqsadida chorvadorlar nutqidagi, xususan, chorvadorlarning hayoti, yashash tarzi, dunyoqarashi, urfodatlari, an‘analari, marosimlari bilan bog‘liq holda vujudga kelgan evfemizmlarni tadqiq qildi. Ko‘rinadiki, evfemizm o‘zbek tilshunosligida disfemizmga nisbatan kengroq o‘rganilgan bo‘lib, bugungi kunga qadar yuqorida sanab o‘tilgan olimlar tomonidan evfemizmning ko‘proq nutqiy qatlam sifatidagi xususiyatlari sistemali tadqiq etilgan. Uning yondosh hodisalarga munosabati, turdosh bo‘lgan troplari, til sathidagi o‘rni belgilanganligi, lisoniy va nutqiy evfemalar farqlanib, evfemik ma‘no kategoriyalari funksional-uslubiy jihatdan tasnif qilinganligi ahamiyatli. Qolaversa, o‘zbek tilshunoslari orasida ayni masala yuzasidan hanuz bahs-munozaralar olib borilayotganligi uning turli sohalar bo‘yicha chuqurroq o‘rganilishi lozimligidan dalolat beradi.

Evfemizmlarni o‘rganishga bo‘lgan talab va qiziqish bugungi kunda tobora kuchayib bormoqda. Mahalliy va xorijiy tilshunoslikda evfemizmlarni o‘rganish tarixini tilshunoslik hali fan sifatida shakllanmagan va “evfemizm” atamasi paydo bo‘lmagan davrdan boshlab organilgan desa mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘rinsiz, qo‘pol so‘zni yumshatib, o‘rnini bosuvchi ibora orqali ifoda etish

allaqachon paydo bo'lgan edi. Bu antik davrlar - notiqlik maktablarining gullagan davriga tog'ri keladi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, semantik doirada tuzilgan so'z va iboralarni yumshatish va bezash haqidagi g'oyalar qadimgi yunon faylasufi Aristotelning eramizdan avvalgi 300 yillardagi "Ritorika" deb nomlanuvchi asarida uchratishimiz mumkin. Ikki asr kechroq hayot kechirgan Rim faylasufi Tsitsironning notiqlik san'ati jahonga mashhur bo'lgan, uning notiqlik san'atidan keltirilgan misollarida ta'sir qiluvchi so'zlarni tanlash bo'yicha maslahatlar, shu jumladan qo'pollikni istisno qiluvchi evfemizmlardan oqilona foydalangan.

Bundan ko'rinib turibdiki nutqni go'zallashtirishga va uni yumshoq, tinglovchi uchun qo'pol bo'lmaslik masalalari eramizdan oldingi asrlardan buyon jiddiy e'tibor ostida bo'lgan.

O'rta asrlardan boshlab evfemizmlarni o'rganishda quyidagi uchta guruhga asoslangan:

- a) Xurofot tufayli bir so'zni ikkinchisiga alishtiruvchi so'zlar;
- b) Kamtarlik bilan ifodalanovchi so'zlar;
- c) Etiket qoidalariga zid kelgan so'zlar o'rnida qo'llaniluvchi so'zlar.

Birinchi guruhga tegishli evfemizmlar asosan biror bir shaxsga yoki holatga nisbatan yovuz, g'araz fikrlarni jalb qiluvchu so'zlar o'rnida qollanilgan. Bunday so'zlarga 'o'lmoq', 'jonini azroilga bermoq' kabi soz'lar kiradi. Ikkinchi guruhdagi evfemizmlar axloq tomondan ishlatishga zid bo'lgan so'zlar o'rnida qo'llanilgan. Bunday so'zlar asosan jinsiy yaqinlik yoki kasallikka oid bo'lgan. Asosan ushbu guruh evfemizmlari shaxslararo muloqotda hurmat va nafosat ramzini ko'rsatish uchun qo'llanilgan. Uchinchi guruhdagi evfemizmlar esa XI asrlarda paydo bo'lgan, ularning qo'llanilish sohasi ko'pincha sheriyat (trubadurlar) olamida namoyon bo'ladi.

"Evfemizm" terminining birinchi bor lug'atda biriktirish hodisasi XVII asr o'rtalarida sodir bo'ldi. 1656 yilda Tomas Blauntning "Glossographia: Or, A Dictionary Interpreting All Such Hard Words of Whatsoever Language, Now Used in Our Refined English Tongue" lug'ati nashrdan chiqdi. Unda evfemizm

tushunchasi quyidagicha tahlil qilingan: a good or favorable interpretation of a bad word”.¹ Bunda quyidagi izohni to`g`ridan – to`g`ri tarjima qilsak “qo`pol so`zning yaxshi yoki foydali talqini” ma`nosini beradi. Turli xil nazariy manbalarni o`rgangan holda shuni ta`kidlash joizki, an`anaviy ravishda olimlar evfemizm va tabu bir – biri bilan chambarchas bog`liq bo`lgan ikkita hodisa sifatida qarashadi. Aynan shu fikr va g`oya, shu sohaga qiziqqan, evfemizm va tabu munosabatini o`rganishga kirishgan etnograflar Dj. Freyzer, A Meye, D.K. Zeleninlarning tadqiqotlar olib borishlariga sabab bo`ldi. XX asrlarda tilshunoslar, fransuz tilshunosi J. Vandries, daniyalik tilshunos Kr. Nirop va Y. Otto Yespersen va amerikalik tilshunos olimlar J. M. Stedman va F.N. Skottlar ham tabu va evfemizmlarni bog`liqligini o`rganishga kirishishdi.

Xulosa qiladigan bo`lsak, evfemizmlar hayotimizdagi va badiiy adabiyot hamda tilshunoslikda muhim xisoblanadi. Evfemizmlar insoniyat tildan foydalanish jarayonidagi keng tarqalgan fenomenlardan biri, u odamlar orasida muloqotni yaxshilashga xizmat qiladi, muloqotning bir tekisda ketishini, suhbatni yanada ta`sirli olib borilishini ta`minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI:

1. Агаян Э.А. Введение в языкознание. – Ереван: Университет, 1960. – С.269.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1959. -С.12-55.
3. Артюшкина Л.В. Семантический аспект эвфеместической лексики в современном английском языке: Дисс...канд. филол. наук. – М., 2002.
4. Атаев С. Эвфемизмы в туркменском языке: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ашхабад, 1955. – С.21.
5. Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. – Баку, 1974. – №2. – С.3-9.

¹ Blount T. Glossographia: Or, A Dictionary Interpreting All Such Hard Words Of Whatsoever Language, Now Used In Our Refined English Tongue. L.: Tbo, Newcomb, 1656. 677 p

6. Бердова Н.М. Эвфемизмы в свете теории вторичной номинации: Дисс... канд. филол. наук. – М., 1998.
7. Босчаева Н.Ц. Контекстуальная эвфемия в современном английском языке. – Л.: Наука, Ленинградское отд., 1989.
8. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Индрик, 2003.
9. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Часть 2. – М.: Учпедгиз, 1953.
10. Вандриес Ж. Язык. – М.: Учпедгиз, 1937.